

УДК 378.1:159.9

О.Л. ПІНСЬКА,
*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та вікової психології
Криворізького державного педагогічного університету*

МІЖОСОБИСТІСНІ ВІДНОСИНИ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

У статті обґрунтовано міжособистісні відносини як психологічний чинник ефективної організації педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу у вищій школі, розкрито сутність понять «педагогічна взаємодія», «міжособистісні відносини», висвітлено особливості міжособистісних відносин, які складаються між основними учасниками (викладач, студенти) педагогічної взаємодії.

Ключові слова: міжособистісні відносини, психологічний чинник, педагогічна взаємодія, суб'єкт освітнього процесу.

Постановка проблеми. Ускладнення вимог суспільства до професійної підготовки майбутніх педагогів потребує коригування освітнього процесу на демократичних засадах. Проте практика засвідчує, що в освітніх закладах ще досить поширені прояви інформативно-описового характеру навчання, що породжує протиріччя між об'єктивними потребами гуманізації освітнього процесу на основі осмислення його сутності як суб'єкт-суб'єктної взаємодії та існуючими підходами в його організації.

Необхідність розв'язання означеного протиріччя постає одним з актуальних завдань вищої школи, що потребує зміни характеру навчання в напрямі переходу від педагогічного впливу до формування міжособистісних відносин як домінуючого психологічного чинника педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу.

Аналіз досліджень та публікацій свідчить, що проблема педагогічної взаємодії перебуває у колі численних наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених з-поміж яких: Б. Ананьєв, Г. Балл, І. Бех, Є. Клімов, С. Максименко, А. Маркова, В. Рибалка С. Рубінштейн та ін.

У психолого-педагогічних дослідженнях акцентується увага на різних аспектах педагогічної взаємодії як-то: науково-теоретичні засади педагогічної взаємодії (Г. Балл, І. Бех Л. Виготський, О. Леотьев, С. Максименко, А. Маркова, К. Платонов, С. Рубінштейн та ін.); розвиток діалогічних відносин суб'єктів взаємодії (В. Андрієвська, Г. Балл, Л. Виготський, В. Кан-Калик, С. Курганова, С. Рубінштейн та ін.); рефлексивні можливості педагогічної взаємодії (І. Семенов, С. Степанов, Ю. Кулюткін, Г. Сухобська та ін.); взаємодія як форма організації спільної діяльності (Г. Андреева, В. Ляудіс, Х. Лійметс та ін.). Психологічні основи педагогічної взаємодії досліджували Б. Ананьєв, Г. Андреева, О. Киричук, Я. Коломинський, А. Петровський, Н. Радіонова, С. Рубінштейн, Т. Шибутані та ін.). Проте питання міжособистісних відносин суб'єктів освітнього процесу як домінуючого психологічного чинника організації педагогічної взаємодії значною мірою залишається нерозкритим.

Формулювання мети. Мета статті полягає в розкритті сутності педагогічної взаємодії, та міжособистісних відносин, висвітленні характерних особливостей міжособистісних відносин суб'єктів освітнього процесу як домінуючого психологічного чинника педагогічної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Розв'язання означеної проблеми потребує з'ясування сутності дефініцій «педагогічна взаємодія», «міжособистісні відносини».

Педагогічна взаємодія в психолого-педагогічних дослідженнях розглядається як цілеспрямований взаємообмін та взаємозбагачення змістом діяльності, досвідом, емоціями, різними позиціями і характеризується активністю, усвідомленістю, цілеспрямованістю взаємних дій обох сторін, які постають суб'єктами, де узгоджена дія результатуюється і запобігається психічним станом і завжди пов'язана незалежно від намірів її учасників зі зміною цих станів (Л. Велитченко, І. Зимня, О. Киричук, Ю. Кулюткін, Г. Сухобська та ін.). Вона передбачає оптимальне співвідношення педагогічного впливу і активності студентів (О. Шиянов, І. Котова).

Переведення педагогічної взаємодії на рівень особистісної взаємодії означає перетворення її на співпрацю. Г. Андреева, розглядаючи взаємодію як форму організації конкретної спільної діяльності людей, стверджує, що вона фіксує організацію спільних дій, тобто взаємодія організується у процесі спільної діяльності, «з приводу її» [1, с.101].

Тому спільна діяльність передбачає включення всіх учасників освітнього процесу в обговорення і виконання дій при прийнятті рішень на різних етапах організації взаємодії, організацію «обміну діяльністю», «погодження спільної діяльності» [там само] і характеризується високим рівнем пізнавальної активності студентів, багатством та різноманіттям їх взаємозв'язків, відносин, що породжуються процесом досягнення цілей спільної діяльності.

Характер прояву активності викладача та студентів у процесі взаємодії може бути різний, а звідси можуть спостерігатися різні типи взаємодії: кооперація і конкуренція, співробітництво і суперництво, згода і конфлікт, пристосування і опозиція. Сенсом педагогічної взаємодії в навчальному процесі є співробітництво її суб'єктів, яке породжує спільність переживань, почуттів настроїв, намірів, що полегшує як інтелектуальні, так і емоційні контакти. У процесі співробітництва відбувається динамічне перетворення рольових відносин педагогів і студентів у рівноправні, що має вираження у зміні їхніх ціннісних орієнтацій, цілей діяльності та самої взаємодії.

Суттєвим аспектом педагогічної взаємодії є спілкування. А. Петровський, наголошуючи на взаємозалежності взаємодії, спілкування і діяльності, розглядає діяльність як сферу предметної взаємодії, а спілкування – як сферу позапредметної суб'єктно-суб'єктної взаємодії. Тому педагогічна взаємодія передбачає постійне здійснення комунікативних дій викладача, що породжує відповідну реакцію з боку студентів [6].

Проаналізувавши різні підходи науковців до визначення педагогічної взаємодії, дійшли висновку, що більш глибоке розуміння сутності педагогічної взаємодії подано в концепції розвивальної взаємодії Н. Радіонової, яка розуміється автором як багатоаспектне явище: соціальне (характеризується реалізацією об'єктивно існуючих зв'язків педагогів та студентів із навколишнім світом, один з одним; педагогічне (спеціально організовані, суспільно цінні, цілеспрямовані процеси, в ході яких на учасників взаємодії здійснюється позитивний вплив, процес і умови його «розгортання»); психологічне (відбуваються процеси взаєморозуміння, співпереживання, співучасті) [7].

Якщо аналізувати процес педагогічної взаємодії в психологічному аспекті, то необхідно говорити про психологічні характеристики міжособистісної взаємодії основних учасників освітнього процесу – від парної взаємодії в системі «викладач – студент», «студент – студент», до взаємодії в системі «викладач – студентська аудиторія», «студент – академічна група».

У процесі міжособистісної взаємодії складаються міжособистісні відносини, які як безпосередній або опосередкований зв'язок індивіда з іншими людьми являють собою специфічну для людини, як суб'єкта практики, властивість. За характеристикою С. Рубінштейна, «...людина – це люди в їх взаємовідносинах одне з одним. Серце людини все зіткане з її людського ставлення до інших людей; те, чого вона варта, цілком визначається тим, до яких людських відносин людина прагне, яке ставлення до людей, до іншої людини вона здатна встановлювати» [8, с. 263].

Міжособистісні відносини зумовлені об'єктивними суспільними відносинами. Але, як зазначає Г. Андреева, «природа міжособистісних відносин може бути правильно зрозуміла, якщо ... їх не ставити в один ряд із суспільними відносинами, а побачити в них особливий ряд відносин, що виникає в кожному виді суспільних відносин...» [1, с. 72].

У ставленні людини до людини, з точки зору Н. Куніциної, слід розрізняти об'єктивні і суб'єктивні аспекти, аспекти усвідомлення і переживання особистістю тих об'єктивних відносин, в яких вона перебуває з іншими. Виходячи з цього, міжособистісні відносини автор визначає як взаємні орієнтації, які розвиваються і кристалізуються в індивідів, що перебувають у тривалому контакті [4, с. 195].

Т. Шибутані також подає міжособистісні відносини як взаємні орієнтації, які розвиваються і кристалізуються в індивідів, що перебувають у тривалому контакті. Характер взаємин у кожному випадку буде залежати від особистісних рис, включених у взаємодію індивідів [9, с. 274].

У ряді досліджень стверджується, що для міжособистісних відносин важливий, насамперед, сам суб'єкт (суб'єкти) відносин, зі своєю унікальністю і неповторністю. Завдяки міжособистісним стосункам поглиблюється психологічний і соціальний контакти; установлюється взаєморозуміння, здійснюється обмін інформацією, ідеями як з приводу спільної діяльності, так і з будь-яких інших питань, відбувається становлення механізмів саморегуляції поведінки і діяльності студентів; формуються уміння цілепокладання, задовольняється потреба людини в передаванні іншим людям своїх духовних здобутків [2; 3; 6].

Важливим психологічним чинником педагогічної взаємодії є відносини між викладачем і студентами, які ніколи не бувають нейтральними: вони або сприяють організації взаємодії, або заважають їй, залежно від того, є вони відносинами співпраці і співтворчості, чи відносинами домінування і диктату. Характер взаємовідносин, які складаються між викладачем і студентами, значною мірою визначається установками викладача на взаємодію зі студентами, його власною позицією в процесі взаємодії з ними, тактикою в поведінці та рівнем професійної етики.

Залежно від того, які відносини моделюються викладачем, який особистісний сенс несе для кожного студента їх зміст, залежить формування студента як цілісного суб'єкта взаємодії. У психолого-педагогічній літературі виділяють різні види взаємовідносин викладачів і студентів: позитивно-стійкі, позитивно-нестійкі, позитивно-пасивні, негативно-пасивні та негативні. Вивчення особливостей взаємодії викладачів зі студентами в нашому дослідженні засвідчило наявність взаємовідносин, що проявляються в різних модальностях. Серед великого спектра взаємовідносин, домінуючими, на нашу думку, виступали ті, що дозволили виділити дві групи викладачів.

До першої групи належать викладачі, в роботі яких спостерігається постійний творчий пошук способів оптимальної взаємодії зі студентами: організація спільної діяльності, яка посилює контакти і створює позитивні емоційні переживання; надання допомоги студентам при виконанні різноманітних завдань; справедливе і рівне ставлення до всіх студентів і об'єктивна оцінка їхньої діяльності; врахування специфіки академічної групи, її установок, прагнень, інтересів, ціннісних орієнтацій.

Кожен студент сприймається як повноцінна особистість, здатна впливати на викладача, збагачувати його, як і викладач студента. Вирішуючи на заняттях різноманітні проблеми, викладачі та студенти в пошуках істини йдуть спільно, хоча і різними шляхами. Відносини зі студентами відзначаються м'яким, душевним, доброзичливим ставленням, почуттям поваги до них. У характеристиці студентів відзначають перш за все позитивні якості.

Поряд з цим для багатьох викладачів характерною є монособ'єктність організації освітнього процесу, коли студенти спрямовані на прояви виконавської репродуктивної активності, що ставить їх у позицію інтелектуальних споживачів. Авторитарність викладача, односпрямована монологічна діяльність на лекціях і форми взаємодії, побудовані за схемою «питання – відповідь» на практичних заняттях, істотно знижують активність студентів. Для цієї групи викладачів характерні холодність, моралізування, слабка орієнтація на внутрішні якості студентів, акцентування уваги на їх недоліках. У викладачів психологічний фон взаємодії зі студентами наповнений часто негативними емоційними проявами. Їх палітра різноманітна: нервозність, роздратованість, пригніченість і навіть агресивність. При цьому викладачів можна поділити на дві групи: до першої належать ті, хто створює напружену атмосферу в процесі взаємодії, а до другої – хто на собі відчуває її вплив, коли негативний фон створюють студенти, а викладач нічого не може змінити.

Коли в особистісній поведінці викладача з'являються повчальність, надлишкова самопевненість, догматичність поглядів, то в поведінці студентів, відповідно, з'являються па-

сивність до навчальних проблем, нездатність до самоорганізації, безініціативність, несамо-
стійність, некритичність мислення, конформізм. Взаємодіючи з такими педагогами, студен-
ти не опановують той досвід, який є основою для розвитку їх особистісних функцій і таким
чином служить передумовою ефективної міжособистісної взаємодії.

У цих умовах нагальною є потреба створення на заняттях такої атмосфери, яка б сприя-
ла адекватному сприйняттю викладачем студентської аудиторії, а студентами – викладача,
що потребує зміни взаємин між ними. Викладач не повинен стояти «над студентом», жор-
стко регламентувати й однозначно визначати його розвиток. Він має стати «поруч» з ним
і надавати допомогу кожному в конструюванні і реалізації оптимальних шляхів пізнання і
розвитку, що потребує гуманізації міжособистісних відносин, які характеризуються рівніс-
тю особистісних позицій викладача і студентів на основі емоційно-інтелектуальної взаємо-
дії, оптимального співвідношення між свободою вибору студентів і педагогічним керівни-
цтвом і установлення контактів на інтелектуальному й емоційному рівнях.

Тому важливе значення для ефективної взаємодії має особистість викладача, який по-
винен бути зразком для наслідування, у взаєминах якого зі студентами має бути досягнуто
взаєморозуміння, яке розглядається як стан внутрішньої згоди, який має певні особливості,
викликані характером і умовами процесу взаємодії.

Інша площина відносин в освітньому процесі – це міжособистісні відносини, які скла-
даються між студентами. Вступивши до ВНЗ, студент долучається до академічної групи,
члени якої взаємопов'язані спільними цінностями, спільною навчально-професійною ді-
яльністю, взаємозалежні у способі життя і впливають один на одного з метою задоволення
значущих потреб, цілей та інтересів. У цьому зв'язку, як зазначає В. Куніцина, «міжособис-
тісні відносини – система установок, орієнтацій та очікувань членів групи щодо один одно-
го, зумовлених змістом і організацією спільної діяльності і цінностями, на яких ґрунтується
спілкування людей» [4, с. 194].

Зазначимо, що кожен студент прагне до відповідних міжособистісних відносин, які
установлюються на основі зацікавленості один одним, почуттям симпатії або антипатії, по-
ваги або неповаги і визначають характер позиції студента в групі, базованої не на соціаль-
ному статусі, а на комплексі соціально-психологічних, поведінкових властивостей особис-
тості. Психологічними дослідженнями (О. Киричук, Н. Кузьміна, А. Петровський, А. Щербак-
ков та ін.) доведено, що в академічній групі, як груповому суб'єкті, студент набуває досвіду
міжособистісних відносин тоді, коли відчуває потребу у взаємодії з членами групи. Якщо
внутрішньогрупові відносини не задовольняють особистість і зустрічають внутрішній опір –
вона буде пристосовуватися до них або займе нейтральну позицію. Тому тільки правильно
організовані міжособистісні відносини в групі дають можливість студенту проявити пози-
тивні якості, відчути свою значущість, що сприятливо вплине на розвиток почуття самопова-
ги і сформує здатність встановлювати міжособистісні стосунки на основі взаєморозуміння.

В аспекті цих положень ефективність організації педагогічної взаємодії багато в чому
залежить не тільки від суб'єктивної позиції студента, а й детермінується позиціями інших
суб'єктів взаємодії, тим, яке місце займає студент у системі доступних йому міжособистіс-
них відносин, що склалися в академічній групі, і ставленням самої особистості до членів
групи.

Мотивованість участі в міжособистісній взаємодії значною мірою визначається задо-
воленістю студентів їх становищем у структурі міжособистісних взаємин. Установлена пря-
ма залежність між рівнем задоволеності студентами міжособистісними відносинами та їх
участю в спільній навчальній діяльності. Студенти, які не задоволені відносинами з одно-
групниками, як правило, не вмотивовані до участі в співробітництві.

Тому сприятливу основу для формування успішних міжособистісних стосунків, ство-
рює рівень задоволеності потреби студента у взаємодії з іншими, що визначається, на-
самперед, становищем, яке він займає в системі доступних йому взаємин, співвідношен-
ням групових вимог до нього і готовністю до їх особистісного сприйняття. Задоволеність
пов'язана з позитивними переживаннями і підвищується в разі наявності в групі довіри, ви-
сокої вимогливості один до одного, можливостей для самореалізації.

Але, як зазначає Т. Шибутані, на відміну від інших типів відносин, міжособистісні від-
носини передбачають певний шаблон міжособистісних відносин, які розвиваються між

включеними в спільну дію людьми, що накладає подальше обмеження на те, що людина може або не може робити [9, с. 274]. Тому практика засвідчує, що нерідкісні випадки вчинення тиску групи на студента в разі його спроби відійти від загальних правил, що пов'язане часто з максимальним намаганням проявити свою індивідуальність і супроводжується суперечністю між необхідністю «бути як усі» і прагненням до максимальної персоналізації. Якщо в цей період студент не отримує підтримки від членів групи, не відчуває взаєморозуміння, то це призводить до його «випадіння» із системи міжособистісної взаємодії. При цьому, чим вищий ступінь залежності від групи, тим нижчий рівень реалізації міжособистісних відносин.

Цілком зрозуміло, що групові норми й цінності впливають на поведінку студента. Але, сама можливість тих чи інших впливів залежить не тільки від зовнішніх впливів а й від внутрішніх умов (С. Рубінштейн). Тому сприйняття групових впливів у процесі міжособистісної взаємодії визначається не механічною орієнтацією студента на соціум, а специфікою прояву індивідуальних особливостей. Через це об'єктивна включеність студента в систему групових міжособистісних відносин завжди відзначається своєю суб'єктивністю. Він не пристосовується до чужої думки, а на основі власних роздумів, виробляє свою позицію, що сприяє формуванню таких психологічних якостей особистості, як критичність, незалежність дій і суджень, здатність розрізняти і координувати різні точки зору. Саме тому індивідуальні особливості студента в групі будуть проявлятися у тому разі, коли вони стануть необхідністю в системі міжособистісних відносин, суб'єктом яких він виступає.

Висновки. Педагогічну взаємодію необхідно розглядати як феномен, який суттєво детермінує міжособистісну взаємодію, в процесі якої формуються міжособистісні відносини суб'єктів освітнього процесу.

Міжособистісні відносини як безпосередній або опосередкований зв'язок індивіда з іншими людьми, являють собою специфічну для людини як суб'єкта взаємодії властивість, яка проявляється у взаємних орієнтаціях індивідів, що перебувають у тривалому контакті, сприяють установам взаєморозуміння і виступають безпосереднім психологічним чинником педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу у вищому навчальному закладі. Подальшого дослідження потребують питання визначення і характеристики інших чинників організації педагогічної взаємодії у ВНЗ.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М. Социальная психология: [учебник для вузов] / Г.М. Андреева. – М.: АСПЕК ПРЕСС, 2002. – 364 с.
2. Киричук О.В. Проблемы психологии педагогической взаимодействия / О.В. Киричук // Психология: Респ. наук.-метод. зб. [редкол.: О.В. Киричук (відп. ред.) та ін.]. – К.: Освіта, 1991. – Вип. 37. – С. 3–12.
3. Котов И.Б. Педагогическое взаимодействие / И.Б. Котов, Е.Н. Шиянов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 275 с.
4. Куницына В.Н. Межличностное общение: [учебник для вузов] / В.Н. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Погольша– Санкт-Петербург: Питер, 2001.– 544 с.
5. Моделирование педагогических ситуаций / [под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С. Сухобской]. – М., 1981. – 120 с.
6. Петровский А.В. Личностно-развивающее взаимодействие / А.В. Петровский, В.К. Калинин, И.Б. Котова – Ростов на-Дону: Феникс, 1993. – 213 с.
7. Радионова Н.Ф. Взаимодействие педагогов и старших школьников: технология и творчество / Н.Ф. Радионова. – Л., 1989. – 84 с.
8. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн – М.: Педагогика, 1973. – 350 с.
9. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 540 с.

References

1. Andreeva, H.M. (2002). *Sotsialnaia psikhologhiia* [Social psychology]. Moscow, ASPEK PRESS Publ., 364 p. (In Russian).

2. Kyrychuk, O.V. (1991). *Problemy psykholohii pedahohichnoi vzaemodii* [Problems of psychology of pedagogical interaction]. *Psykholohiia* [Psychology]. Kyiv, Osvita Publ., issue 37, pp. 3-12 (In Ukrainian).

3. Kotov, I.B. & Shyianov, E.N. (1997). *Pedahohicheskoe vzaimodeistvie* [Pedagogical interaction]. Rostov-na-Donu, Feniks Publ., 275 p. (In Russian).

4. Kunitsyna, V.N., Kazarinova, N.V. & Poholshova, V.M. (2001). *Mezhlichnostnoe obshchenie* [Interpersonal Communication]. Sankt Peterburh, Piter Publ., 544 p. (In Russian).

5. Kuliutkin, Yu.N. & Sukhobskoi, H.S. (Eds.). (1981). *Modelirovanie pedahohicheskikh situatsii* [Modeling Pedagogical Situations]. Moscow, 120 p. (In Russian).

6. Petrovskii, A.V., Kalinenko, V.K. & Kotova, I.B. (1993). *Lichnostno-razvivaiushchee vzaimodeistvie* [Personality-developing interaction]. Rostov-na-Donu, Feniks Publ., 213 p. (In Russian).

7. Radionova, N.F. (1989). *Vzaimodeistvie pedahohov i starshikh shkolnikov: tekhnologiya i tvorchestvo* [Interaction between teachers and senior students: technology and creativity]. Leninhrad, 84 p. (In Russian).

8. Rubinshtein, S.L. (1973). *Bytie i soznanie* [Being and consciousness]. Moscow, Pedahohika Publ., 350 p. (In Russian).

9. Shibutani, T. (2002). *Sotsialnaia psikhohiia* [Social psychology]. Rostov-na-Donu, Feniks Publ., 540 p. (In Russian).

В статье обоснованы межличностные отношения как психологический фактор эффективной организации педагогического взаимодействия субъектов образовательного процесса в высшей школе, раскрыта сущность понятий «педагогическое взаимодействие», «межличностные отношения», освещены особенности межличностных отношений, которые складываются между основными участниками (преподаватель, студенты) педагогического взаимодействия.

Ключевые слова: межличностные отношения, психологический фактор, педагогическое взаимодействие, субъект образовательного процесса.

The article substantiates interpersonal relationships as a psychological factor for efficient arrangement of pedagogical cooperation between actors of an educational process at a university. It reveals the essence of such notions as «pedagogical cooperation», and «interpersonal relationships». It describes specific aspects of interpersonal relationships established between the major parties (professor, student) of the pedagogical cooperation.

Key words: interpersonal relationships, psychological factor, pedagogical cooperation, educational process actor.

Одержано 7.11.2017.